
ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՐԿԱԿԻ ԹՎԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐՆ ԸՍՏ ԱՆՏՈՒԱՆ ՄԵՅԵԻ

ԱՐՄԻՆԵ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Լեզվաբանության պատմության մեջ 19-րդ դարի սկիզբը նշանավորվեց պատմահամեմատական լեզվաբանության առաջացմամբ: Այս մեթոդի ստեղծման առաջին իսկ շրջանից հայոց լեզվի ծագման և ցեղակցության հարցերը գրավեցին լեզվաբանների ուշադրությունը: Իսկ այն բանից հետո, երբ գերմանացի արևելագետ և հայագետ Հայնրիխ Հյուբշմանը 1875 թ. հրատարակեց իր «Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների մեջ» աշխատությունը, որով նա վերջնականապես ապացուցեց հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենի առանձին ճյուղ լինելու փաստը, լեզվաբանների առջև բացվեց գիտականորեն դեռևս քիչ մշակված մի բնագավառ, որի լավագույն մշակներից մեկը դարձավ ֆրանսիացի ականավոր լեզվաբան Անտուան Մեյե:

Հայերենի ուսումնասիրությունը եղել է Ա. Մեյեի գիտական հետաքրքրությունների կարևոր ուղղություններից մեկը: Հին հայերենի ինչպես հնչյունաբանական, այնպես էլ ձևաբանական ու շարահյուսական հարցերի քննությունը իրենց ուրույն տեղն են գտել հայերենին նվիրված նրա մենագրություններում¹, բազմաթիվ հոդվածներում և գրախոսականներում:

Հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում լեզուների ձևաբանական համակարգի քննությանը մեծ տեղ է տրվում, քանի որ տարբեր լեզուների քերականություններում ևս ամենածավալուն բաժինը ձևաբանությունն է:

Հնդեվրոպական նախալեզվից սերող մի շարք լեզուների, այդ թվում հին հայերենի ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկություններից է երկակի թվի կորուստը:

Հնդեվրոպական նախալեզվի քերականական կառուցվածքի մեջ երկակի թիվն իր բնորոշ տեղն ու առանձնահատկություններն ուներ: Այն հանդիպում է ոչ միայն հնդեվրոպական և սեմա-քամյան լեզվաընտանիքների լեզուներում, այլև որոշ ուգրա-ֆիննական լեզուներում և

¹ «Հին հայերենի տարրական դասընթաց (Altarmenisches Elementarbuch)», Հայդելբերգ, 1913: «Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ (Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique)», Վիեննա, 1903, 2-րդ հրատ., Վիեննա, 1936: «Ուսումնասիրություններ հայերենի համեմատական շարահյուսության վերաբերյալ (Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien)», Լիսաբոն, 1962:

Աֆրիկայի ու Ամերիկայի բնիկ լեզուներում: Մակայն, գոյություն ունենալով գրեթե բոլոր հին լեզուներում, այն շատ մեծ արագությամբ իսպառ անհետացել է այդ լեզուների մեծ մասից: Նույնիսկ այն լեզուներում, որտեղ երկակի թիվը կարծես թե դեռևս կիրառելի է, այն ոչ կայուն, մնացուկային կարգի տպավորություն է թողնում:

Հետևաբար հարց է առաջանում՝ ո՞րը կամ որո՞նք են եղել այն դրդապատճառները, որոնցով բացատրվում են երկակի թվի ինչպես առաջացումը, այնպես էլ անհետացումը, ինչո՞վ է պայմանավորված, որ երկու անձ կամ երկու առարկա մատնանշող այս կարգն ունի հատուկ քերականական ձև: Առաջին պատասխանը, թվում է, այն է, որ գույգերով հաշվվող առարկաների համար բնությունն ինքն է թելադրել հատուկ քերականական կարգի գաղափարը:

Այսպես, Բրոկելմանը նշում է, որ երկակի թիվը նախ և առաջ գործածվել է մարմնի գույգ անդամների անուններ, ինչպես նաև առհասարակ գույգ առարկաների անուններ մատնանշելու համար, օրինակ՝ *հոր* և *մոր* գույգը, *երկինքն* ու *երկիրը*, *գիշերն* ու *ցերեկը*: Այնուհետև երկակին աստիճանաբար ընդհանրացել է ու կիրառվել այն բոլոր դեպքերում, երբ երկու նման առարկաներ պատահաբար միասին են հանդես եկել²: Ժ. Վանդրիեսը առաջարկում է երկակի թիվը բացատրել որպես մի հին կոլեկտիվ, որի անհետացումն էլ հոգուտ հոգնակիի պայմանավորում է երկակի թվի վերացումը այն լեզուներում, որտեղ այն եղել է³:

Ա. Մեյեն երկակի թվի վերացումը դիտում է որպես քաղաքակրթության առաջընթացի ցուցանիշ: Նա շատ հաճախ է ուշադրություն դարձնում այս փաստին, որ դա լեզվի վրա հասարակության ազդեցության ամենասակնառու ապացույցներից է: Մեյեն գրում է. «Քաղաքակրթության զարգացման հետ մեկտեղ իսպառ վերացել է կրկնակի թիվը, որ տարբերվում էր հոգնակի թվից: Այն անհետացել է, ինչպես նույն ժամանակաշրջանում անհետանում էր հնդեվրոպական բոլոր լեզուներում, բացի բալթիականից, սլավոնականից և կելտականից: Հայերենը, որ երկակին կորցրել է որպես քերականական առանձին կարգ, այս թվի հին ձևերից պահպանել է միայն հավաստի շատ քիչ հետքեր: Ամենահայտնին *երկու* թվական անունն է. այն ուղղականում չի ընդունել հոգնակիի *-ք* հատկանիշը, որը երևան է գալիս թեքվող *երեք* և *չորք* մյուս թվական անուններում»⁴: Ի տարբերություն գրաբարի՝ գերմաներենում *երկու* թվականի ձևերը փոխարինվել են հոգնակիի ձևերով. այսպես, գոթերենում ունենք *twai*՝ արական սեռի համար, *twos*՝ իգական սեռի համար և *twa*՝ չեզոք սեռի համար⁵:

² Տե՛ս **Brockelmann Carl**, Vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen, Berlin, 1908, էջ 106:

³ Տե՛ս **J. Vendryes**, Sur le nombre duel, Paris, 1937, էջ 116:

⁴ **Ա. Մեյե**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978, էջ 247:

⁵ Տե՛ս **A. Meïe**, Основные особенности германской группы языков, М., 1937, էջ 149:

Ա. Մեյեի այս տեսակետին համամիտ են Լևի-Բրյուլը և Հրաչյա Աճառյանը: Լևի-Բրյուլը գրում է. «Զարմանալի չի լինի, եթե որոշ վայրի ժողովուրդների մոտ եռյակ նշանակող առարկաների համար գործածվի եռակի թիվ»⁶: Հ. Աճառյանը իր հերթին գրում է. «Երկակին կարևոր մի ձև է վայրենու համար, որովհետև նա գիտե հաշվել միայն մեկ և երկու. իսկ երեքից սկսած իրեն համար «շատ» է: Լեզվի զարգացման ընթացքում, քանի ազգերի կուլտուրական մակարդակը բարձրանում է, երբ թվի գաղափարը արդեն ստանում է իր արդիական ձևակերպությունը, երկակին դառնում է ավելորդ և հետզհետե վերանում է միանալով հոգնակիի հետ: Այսպես, մեզ համար երկակին հոգնակի է: Քաղաքակրթության հետ ջնջվում է ուրեմն երկակին էլ»⁷:

Երկակի թվի հետքեր հայտնաբերված են մի շարք հնդեվրոպական լեզուներում: Այսպես, հին վերին գերմանական բարբառներում, սանսկրիտում և հին հունարենում երկակի թիվը պահպանվում է անձնական դերանունների մեջ, սլովակերենում՝ *oči*. «*աչք*», *usi*. «*ականջ*» բառերում, չեխերենում՝ մարմնի զույգ անդամների անուններում՝ *աչք*, *ականջ*, *շրթունք*, *ոտք*, *ձեռք* և այլն (հմմտ. նաև սանսկր. *aksi*, հին սլավ. *oči*, լիտվ. *oki* և այլն):

Ինչ վերաբերում է հայերենին, ապա այն որոշ չափով տարբերվում է վերոնշյալ լեզուներից: Պատճառն այն է, որ գրաբարը երկակի թիվը վերացրել է՝ պահպանելով որոշ հետքեր: Ա. Մեյեն երկակիություն է նկատում միայն *ակն*, *ունկն* և *ծունգք* անուններում: Ըստ նրա՝ *ակն*-ի *աչք* հոգնակին երկակիի մի հին ձև է, հմմտ. սանսկր. *aksi* և հուն. *ὄσσε*: *Ունկն*-ի *ականջք* հոգնակին մի երկրորդ անկախ օրինակ չէ, ինչպիսին է, օրինակ, սլավոներենում *оуши*-ն՝ *очн*-ի դիմաց, որովհետև մի կողմից՝ այդ ձևը ստուգաբանորեն բացատրված չէ, և մյուս կողմից՝ այն կրել է *աչք*-ի ազդեցությունը ու ասես նմանվել է նրան. ինչպես *ունկն*-ի բառավերջային *-կն*-ն կարծես փոխ է առնվել *ակն*-ից, այնպես էլ *ականջք*-ի բառավերջային *-ք*-ն պետք է փոխ առնված լինի *աչք*-ից: **Աչ* և **ականջ* բառերը, տեղ գրավելով թեքման մեջ, ուղղականում ընդունել են *-ք*, իսկ հայցականում՝ *-ս*⁸:

Ա. Մեյեն ենթադրում է, որ *ծունգք*-ը, որ կիրառվում է որպես *ծունր*-ի հոգնակին, պետք է երկակիի մի հին ձև լինի: Այստեղ դժվարություն է առաջանում այն պատճառով, որ հնարավոր չէ որոշել, թե հայկական ձևը *ծն ւնգք* է, թե՞ *ծունկք*, քանզի դեռևս հնագույն ձեռագրերում որոշ շրջանների գրիչներ շփոթել են *նգ*-ն և *նկ*-ն: Հ. Աճառյանը, ստուգելով Էջմիածնում պահպանված Ավետարանի միակ հատվածը՝

⁶ Lévy-Bruhl, Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures, 9e éd., Paris, 1951, p. 157.

⁷ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (համեմատությամբ 562 լեզուների), հ. 3, Եր., 1957, էջ 239:

⁸ Տե՛ս Ա. Մեյե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 248:

Ղուկ., Ե, 8, որտեղ հանդիպում է *ծունգք*-ը, այնտեղ գտնում է ինչպես *նգ*-ով, այնպես էլ *նկ*-ով գրություններ: Այնուհանդերձ, Էջմիածնի 989 թվականի № 229 ձեռագրի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ Ա.Մեյեն հայտնաբերեց, որ այնտեղ հստակ տարբերվում է *նգ*-ն *նկ*-ից: Այնտեղ օգտագործվում է *ծունգու*՝ *գ*-ով: Ըստ այդմ՝ Ա. Մեյեն գրում է, որ եթե **ծունգ*-ը հին ձևն է, բացատրությունը պարզ է. որպես ելակետ պետք է ընդունել **gonwi* կամ **gōnwi* (չեզոք սեռի երկակի ուղղական-հայցականի *i* կամ *i* հնդեվրոպական վերջավորությամբ) կամ, ընդհանուր առմամբ, **gonw-+ձայնավոր* ձևը, և ունենք *ն*-ից հետո *գ*-ով ներկայացված *w*-ի մի օրինակ: *W*-ի *g* հնչյունական զարգացումը հանդիպում է նաև բազմաթիվ այլ նման դիրքերում և հատկապես *տայգր*, *լոզանայ* բառերում: **Օունգ* հին երկակին հավանաբար պահպանվել է, որովհետև այն գտնվում էր չթեքվող *ծունր* եզակիի դիմաց. հմմտ. *արտասուք* ածանցյալը *արտասուք*-ի դիմաց⁹:

Սակայն այստեղ հարկ ենք համարում ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ Ա. Մեյեի վերը նշված բոլոր դիտողությունները վերաբերում են գրաբարյան շրջանին: Միջին հայերենն ու մի շարք բարբառներ հնդեվրոպական ընտանիքի շատ լեզուների համեմատությամբ, բացառությամբ չեխերենի, ավելի պարզորոշ են պահպանել ոչ միայն շնչավորների մարմնի գույգ անդամների անունների երկակին, այլև այդ երկակին կազմելու համար ստեղծված *-վի* մասնիկ-ձևությամբ: Դա բացատրվում է նրանով, որ մեր բարբառներից մի քանիսում հոգնակերտների գործածությունը գոյատևելու հենարան է տվել նաև այն մասնիկներին, որոնք նախկինում երկակիի ցուցիչ էին¹⁰: Ա. Մեյեն ենթադրում է, որ այս վերջավորությունը կարող է փոխառված լինել **ծնուի* մի հին ձևից, որտեղ *-ի*-ն հավանաբար հավաքականի ճանաչված հատկանիշն էր. **ծնու-* հիմքը հավանաբար վկայում է մի թեքում, որը չի պահպանվել դասական հայերենում, բայց պահպանվել է բարբառներում¹¹:

Աճառյանը ևս ցույց է տալիս, որ *ակն*, *ունկն* և *ծունր* բառերում գրաբարը պահպանել է երկակի թվի թե՛ իմաստային և թե՛ ձևաբանական հատկանիշները¹²:

Կարևոր է նշել նաև այն, որ Հ. Հյուբշմանի կարծիքով երկակիի ձև ունեն նաև *ձեռք* և *ոտք* բառերը, որովհետև դրանք էլ իմաստով երկակի են¹³: Հ. Պետրոսյանը իր «Գոյականի թվի կարգը հայերենում» աշխատության մեջ հիմնավորում է Հ. Հյուբշմանի տեսակետը *ձեռք* և *ոտք*

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 248:

¹⁰ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Եր., 1972, էջ 81:

¹¹ Տե՛ս Ա. Մեյե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 248:

¹² Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 442:

¹³ Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1990, էջ 27:

բառերի հնագույն երկակիի վերակազմավորում լինելու վերաբերյալ¹⁴:

Այս երկու բառերի վերաբերյալ Ա. Մեյեն թեպետ դեմ չէ Հյուբշմանի տեսակետին և նշում է, որ *nut-p* հոգնակին, որը պահպանվել է անկախ *nut-ն* եզակիի՝ -ն-ով հիմքերին անցնելուց, կարող է համապատասխանել հուն. *πόδε* երկակիին, ինչպես նաև *πόδες* հոգնակիին. նույնպես և *den-p-ը den-ի* դիմաց, բայց նա նաև ավելացնում է, որ, այնուամենայնիվ, ոչինչ չի արգելում, որ հանձինս *nutp* և *denp* ձևերի տեսնենք հոգնակիի ներկայացուցիչներ:

Նշված օրինակներում երկակի թվի պահպանումը, թվում է, միանգամայն բնական է, որովհետև *աչք, ալանջ* բառերը, նախ, ամենից շատ գործածվող բառերից էին և հեշտությամբ չէին կորցնի իրենց տեղը, երկրորդ, *աչք* և *ալանջ* բառերը ստացել էին ձևաբանական տարբերակում. երկակի թվով նրանք հոլովվում էին մի, իսկ հոգնակի թվով՝ այլ հոլովմամբ: Ինչ վերաբերում է գործածության տեսակետից նույնքան հաճախական *denp* և *nutp* բառերին, ապա սրանք որոշակիորեն տարբերվում են նախորդներից և միմյանցից: *denp, nutp* բառերը երկակի և հոգնակի թվերի համար իրարից տարբեր հատուկ հոլովում չունեն: Վերջիններս չունեն նաև զուգահեռ իմաստ, որովհետև *denp*ը հատուկ է մարդուն, իսկ *nutp*ն առաջինը պետք է անցներ հոգնակիի, որովհետև թվի գաղափարը ամենուր խառնվում էր:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ *դուռն* բառը, որը ծագում է հնդեվրոպական **dhur* արմատից, ևս պահպանել է երկակիին հատուկ հոլովաձևերն ու իմաստային տարբերությունը.

երկակի - *աչք*, սեռ.-տր. - *աչաց*, հայց. - *աչս*, գործ. - *աչաւք*
հոգնակի -1. *ակունք*, սեռ.-տր. - *ականց*, հայց. - *ակունս*, գործ. - *ակամքք* 2.
ականք:

Սրանց համեմատ ունենք.

դուրք, սեռ.-տր. - *դրաց*, հայց. - *դուրս*, գործ. - *դրաւք*
դրունք, սեռ.-տր. - *դրանց*, հայց. - *դրունս*:

Համեմատությունից երևում է, որ *դուրք, դրաց, դրաւք* ձևերը համապատասխանում են *աչք, աչաց, աչաւք* ձևերին, որոնք երկակի են, իսկ *դրունք, դրանց* ձևերը՝ *ակունք, ականց* ձևերին, որոնք հոգնակի են: Այս առումով Հ. Պետրոսյանը գրում է. «Այսպիսով, գրաբարյան *դուրք* հոգնակին երբեմնի երկակիի հիմքի վրա ձևաբանորեն վերակազմավորված հոգնակիի ձև է՝ *ք* հոգնակերտով»¹⁵:

Այսպիսով, երկակի թիվը գրաբարում պահպանվել է ոչ միայն *աչք, ալանջ, ծունր* բառերում, ինչպես հաստատում են Ա. Մեյեն և Հ. Աճառ-

¹⁴ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 90-91:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 93:

յանը, *ձեռք, ոտք* բառերում, ինչպես ենթադրում էր Հ. Հյուբշմանը, այլև *դուռ* բառի մեջ: Ահա այն բոլորը, որ, իբրև երկակի թվի ժառանգություն, բացահայտված է գրաբարում:

Այստեղ, այնուամենայնիվ, կարևոր ենք համարում մի փոքր անդրադարձ կատարել երկակի թվի պահպանմանը միջին հայերենում և բարբառներում: Առաջին հայացքից մեզ թվում է, թե գրաբարը, ներկայացնելով լեզվի ավելի հին վիճակը, պետք է երկակի թիվն ավելի հստակ պահպաներ, քան միջին հայերենն ու բարբառները, սակայն իրականում մենք ականատես ենք ճիշտ հակառակ պատկերի: Եթե գրաբարը որպես երկակի թվի հետքեր պահպանել է լոկ մի քանի բառ, որոնց քննությանը մենք ծանոթացանք վերևում, ապա միջին հայերենում ու որոշ բարբառներում կան ինչպես երկակի թվով բառերից շնչավորների մարմնի գույգ անդամների անուններ, այնպես էլ երկակի թվի կազմիչ հանդիսացող մասնիկ. մի բան, որ բացակայում է ինչպես հնդեվրոպական նախալեզվում, այնպես էլ նրանից սերող բոլոր այն լեզուներում, որոնք գործածել են երկակի թիվը:

Միջին հայերենում երկակի թիվը կազմվում էր *-ուի* մասնիկով, որն արտասանվում էր *-վի՝ աշուի (աշվի, աշվի), ձեռուի (ձեռվի, ձեռքվի), ոտուի (օտվի)*: Սակայն ժամանակի ընթացքում այդ *-վի* մասնիկը դադարեց երկակի թիվ կազմող ձևույթ լինելուց, դարձավ հոգնակիի ցուցիչ և իր տեղը զիջեց *-եր, -ներ* մասնիկներին:

Այսպիսով, միջին հայերենում երկակի թվի ձևույթը, ինչպես որ մտավ գրական լեզվի մեջ, նույն կերպ էլ դուրս եկավ: Այն որպես բարբառային ներթափանցում, մնաց այդպիսին, ուրիշ բառերի վրա չտարածվեց և փոխարինվեց այլ մասնիկներով: Այն հանգամանքը, որ գույգություն արտահայտող բառերի հոգնակին կարող էր կազմվել և՛ հոգնակերտով՝ *-եր, -նի*, և՛ երբեմնի երկակիի ցուցիչով՝ *-վի (աշեր և աշվի)*, հաստատում է, որ երկակին միջին հայերենում մեռած քերականական ենթակարգ էր: Կարևոր ենք համարում նշել նաև, որ *-վի* մասնիկը միջին հայերենում, վաղ շրջանից սկսած, գործածվում էր նաև գույգ անդամների գաղափարի հետ կապ չունեցող մի շարք բառերում (հմմտ. գրվի, *խօսվի, իրվի, միջուի, տնվի, շնվի* և այլն):

Ինչ վերաբերում է բարբառներին, ապա այստեղ երկակի թվի արտահայտությունը ավելի հետաքրքիր դրսևորում ունի, քանի որ *-վի* մասնիկը ձևաբանական համանման արժեքով գտնում ենք նաև հայերենի մի քանի բարբառներում: Ռ. Բաղրամյանը, հենվելով Հ. Աճառյանի և իր անձնական դիտարկումների վրա, երկակիի հարցում բարբառները բաժանում է երեք խմբի¹⁶.

¹⁶ Տե՛ս Ռ. Բաղրամյան, Երկակի թվի մնացորդները հայերենի բարբառներում // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1960, №1, էջ 191-200:

1) Բարբառներ, որոնցում երկակի թիվն իսպառ անհետացել է.

այդպիսիք են արևելյան բարբառները (ՌԻՄ, Լ և Ս ճյուղերը): Այս առումով նրանք նման են գրաբարին:

2) Բարբառներ, որոնք պահպանել են որոշ քարացած ձևեր.

այդպիսիք են Պոլսի՝ յօնք-ինքվի, ինքուի, իքվի, ընքուի, իքվիներ, մատն-մադվրներ, աչ-աշվրներ, ձեռն-ձառքվրներ, ծառվրներ, Վանի՝ ծունկ-ծըլվեր, ծիլվեր, յօնք-ընքյվեր, լինդ-լընդվեր, անութ-հընթվեր, ճանկ-ճայվեր, կտոր-կտորվանքյ, տեր-տիրվանքյ, ամառն-ամըռվրներ, ցերեկ-ցերեյվրներ¹⁷, Կարնո (բացառությամբ Ախալքալաքի և Ախալցխայի ենթաբարբառի, որտեղ -վի մասնիկը, -վրներ մասնիկին զուգընթաց, պահպանվել է միայն մարմնի զույգ անդամների անունների հոգնակին կազմելու համար՝ աչ-աչվի, աչվրներ)¹⁸ տեր-դիրվըդիք, տիրվըդանք, քոյր-քուրվըդիք, և ուրիշ բարբառներ:

Օրինակներից երևում է, որ *-վի* մասնիկը հավասարապես տարածվել է միավանկ բառերի վրա, բացառությամբ *ականջ*, *անութ*, *ամառ* և *ցերեկ* բառերի: Առաջին երկու բառերի՝ որպես զույգ անդամների անունների *-վի* մասնիկ ստանալը բնական է: Ինչ վերաբերում է *ամառ* և *ցերեկ* բառերին, վերջիններս *-վի* են ստացել համաբանությամբ, թերևս այն ժամանակ, երբ երկակի թիվը սկսել էր քայքայվել: Անցումային այդ շրջանում *-վի* մասնիկը ձեռք բերեց հոգնակի թիվ կազմելու պաշտոն, բայց այն այդ իմաստով չպահպանվեց, քանի որ հոգնակիի կազմության համար նրան ավելացան երկրորդ, բայց արդեն սովորական *-եր* և *-ներ* մասնիկները:

Բարբառների այս խմբին են հարում նաև Սվեդիայի, Ջեյթունի և Մշո բարբառները: Սվեդիայի բարբառում նախկին երկակի *-վի* մասնիկը, որ դեռ պահպանվում է, ունի ընդհանուր գործածություն և երբեմն միանում է ուրիշ հոգնակերտ մասնիկների և հատկապես *-ք* մասնիկին, ինչպես՝ *երես>իրիս*, *իրիսվունք*, *բերան>բիրուն*, *բիրվընա*, *թուշ>թոշ*, *թշվաք*, *աչք>իչվա*, *դունն>դոռ*, *դովաք*¹⁹:

Ջեյթունի բարբառում մարմնի զույգ անդամների անունները եթե միավանկ են, հոգնակիում ստանում են *-վը* կամ *-վընը՝ ձեռք>ձառ*, *ձրովընը*, *ձեռքվընա*, *մատն>մոդ*, *մադվընա*, *ծունկ>ձունգ*, *ձրնգվը*, *ձրնգվընը*, *ձրնգվընա*²⁰: *-Վի* մասնիկով հոգնակի կազմում են ութ բառ, որոնցից չորսը մարմնի զույգ անդամների անուններ են՝ *աչք*, *հոնք*, *ոտք*, *ականջ*:

¹⁷ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Քննություն Վանի բարբառի, Եր., 1952:

¹⁸ Տե՛ս **Հ. Մկրտչյան**, Կարնո բարբառը, Եր., 1952, էջ 46:

¹⁹ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, Եր., 2003, էջ 457-458:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 152:

Մշո բարբառում էլ *աչք, ոտք, ձեռք* բառերը հոգնակին կազմում են թե՛ *-եր*, թե՛ *-վի* մասնիկներով՝ *հաչվի, ձեռվի, օղվի*:

3) Բարբառներ, որոնք դեռ պահպանում են երկակիի հետքերը:

Ըստ *-վի* տարրի գործածության բնորոշ դրսևորումների՝ Համշենի բարբառը, մյուս բոլոր բարբառների համեմատ, առաջատար դիրք է գրավում երկակի թվի պահպանման հարցում:

Ահա այն բոլոր օրինակները, որոնք Հ. Աճառյանը թվում է իր «Քննություն Համշենի բարբառի» աշխատության մեջ՝ *աչք>աչվի, աչվիք, աչքեր, թուշ>թշվի, թշեր, ծոց>ծեօց, ծօցվի, ծունկ>ծունգ, ծնգվի, ծունգեր, ծնգեր, ձեռք>ձեռվի, ձեռքեր, ձեռվիք, յօնք>ընքվի, ընքվիք, ունքվի, ունքվիք, մատն>մադ, մադվի, մադվիք, մադեր, կոտոշ>գօդէշվընի, ճանկ>ջօնգ, ջօնգվի, ջօնգվիք, ջօնգեր*²¹:

Ուշագրավ է, որ Համշենի բարբառում մարմնի գույգ անդամ նշանակող բառի հոգնակին միշտ կազմվում է *-վի* մասնիկով՝ անկախ այն հանգամանքից, թե տվյալ բառը միավանկ է, թե բազմավանկ:

Համշենի բարբառում երկակի թվի արդի գործածման վառ ապացույց են *դուռ* և *եգ* բառերը: Հ. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ *դուռ* և *եգ* բառերի հոգնակին կազմվում է երկու ձևով՝ *տուրի*՝ «դռան երկու փեղկերը» և *տոնէր*՝ «զանազան տների և սենյակների դռներ»: Նույն կերպ *եգ* բառի համար՝ *էզնի* ասելով հասկացվում է «մեկ լուծ եգ», իսկ *էզներ*՝ «եզների մի խումբ կամ երկուսից ավելի եզներ»²²:

Կարծում ենք՝ միանգամայն իրավացի է Հ. Աճառյանը, երբ գրում է. «-Վի ձևով հոգնակիները երկակի են եղել, նշել են մարմնի գույգ անդամների անուններ»²³:

Կարելի է եզրակացնել, որ հայ բարբառներում երկակիի իմաստով պահպանվել են մարմնի գույգ անդամների հետևյալ անունները՝ *ունք, աչք, ականջ/ունկ, թուշ, պոունկ, ձեռք/թն, անութ, ծիծ, ոտք/աք, ծունկ, լինդ, մեջք, կոտոշ*:

Նախքան գրաբարում երկակի թվի առաջացման ու անհետացման հարցի շուրջ եզրակացություն անելը կարևոր է հստակեցնել, թե որտեղից է երկակիի գաղափարը հայ բարբառներում: Կարծում ենք, որ երկակի թիվը բարբառներում կապ չունի ո՛չ գրաբարի հետ, որը լիովին վերացրել էր այդ թիվը նախքան գրավոր լեզու դառնալը, ո՛չ էլ այն լեզուների հետ, որոնք ապրել են հայերենի հարևանությամբ կամ ձուլվել նրա մեջ: Մնում է ընդունել, որ երկակի թիվը բարբառներում գալիս է հնագույն հայերենից և ոչ այլ աղբյուրից: Ուրեմն, հնագույն հայերենն

²¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, Եր., 1947, էջ 84:

²² Նույն տեղում, էջ 85-86:

²³ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, էջ 712:

ունեցել է բարբառներ, որոնցից մի քանիսը հարատևելով պահպանել են երկակի թվի հետքերը: Իսկ այդ բարբառների գոյության ապացույցն է *-վ/հ* մասնիկը, որն, անտարակույս, երկակի թվի կազմիչն է եղել:

Հետևաբար՝ միանգամայն իրավացի է Ա. Մեյեն, ըստ որի՝ եթե ոչ միջին հայերենում ու հայերենի բարբառներում, ապա հին հայերենում, ինչպես հնդեվրոպական այն լեզուներում, որոնցում հստակ կիրառվում էր երկակի թիվը, վերջինիս թե՛ առաջացումը, թե՛ անհետացումը մեծ մասամբ պայմանավորված էին քաղաքակրթության առաջընթացով: Տրամաբանական է, որ քաղաքակրթության ձևավորման սկզբնական փուլում, երբ մարդը դեռ իր մտավոր զարգացման ամենավաղ աստիճանում էր գտնվում, երկակիի գործածումը պարզապես անհրաժեշտ էր գույգ առարկաների, մասնավորապես՝ մարմնի գույգ անդամների տարբերակման համար (դրանք ամենաշատ գործածվող բառերն էին համարվում): Բայց քաղաքակրթության առաջընթացի հետ միասին, երբ լեզուներն ավելի ու ավելի են զարգանում ու ձգտում հնարավորինս հեշտացնել ու մատչելի դարձնել իրենց կառուցվածքը, երկակին պարզապես ավելորդ է դառնում ու դադարում կիրառվել, քանզի գույգ առարկաների մատնանշման համար բավարար է լոկ հոգնակի թվի տարբերակումը եզակիից. ժամանակակից լեզվում հոգնակին ցույց է տալիս մեկից ավելի միատեսակ առարկաներ, հետևաբար և գույգ առարկաներ:

Արդ, հին հայերենը համընթաց է հնդեվրոպական այն լեզուներին, որոնք, քաղաքակրթության առաջընթացով պայմանավորված, վաղուց կորցրել են երկակի թիվը:

Բանալի բառեր – *երկակի թիվ, հին հայերեն, հնդեվրոպական նախալեզու, հայերենի բարբառներ*

АРМИНЕ ГЕВОРГЯН – *Проявления двойственного числа в древнеармянском языке по Антуану Мейе.* – Формы двойственного числа не были присущи литературному армянскому языку ни на одном из этапов его развития. Однако исследователи, в том числе и А. Мейе, выделяют в грабаре отдельные его проявления (ср. *աչք, ալիւնջք, ծոււնգք*/ ачк, аканджк, цунгк). Это вполне естественно, если учесть, что армянский – индоевропейский язык, а в ряде древних языков этой семьи (древнеиндийский, древнегреческий, латинский, праславянские) сохранились формы двойственного числа, восходящие к индоевропейскому праязыку. В некоторых современных армянских диалектах (Амшен, Ван, Сведия, Зейтун) исследователи выделяют формы двойственного числа с формантами *-wi, -wi*, и не исключено, что они являются индоевропейскими архаизмами.

По-видимому, приемлемо мнение А. Мейе, согласно которому в языках, в том числе и армянском, исчезновение грамматических форм двойственного числа следует объяснять прогрессом цивилизации.

Ключевые слова: *двойственное число, старый армянский, индоевропейский праязык, армянские диалекты*

ARMINE GEVORGYAN – *The Expression of Dual in Old Armenian According to Antoine Meillet.* – Dual number has not been a peculiar feature of literary Armenian in any stage of its development, however, some researchers, including Antoine Meillet, mark separate forms of dual number in Classical Armenian (cf. *այք, ալիսնք, ծունք*).

It is quite natural, if we take into account the fact that Armenian is an Indo-European language, and most of Indo-European old languages (Old Indian, Ancient Greek, Latin, Pre-Slavic languages) had maintained the form of the dual number as a grammatical category inherited from the Proto-Indo-European language. Scholars dealing with Armenological studies differentiate forms of dual number containing the particles *նի/լի/վի* in some Modern Armenian dialects (dialects of Hemshin, Van, Svedia, Zeytun), and it is not excluded that these are pre-Classical Armenian remnants.

Apparently A. Meillet's view according to which the disappearance of grammatical forms of dual number in languages, including Armenian, must be explained by the progress of civilization, is admissible.

Key words: *Dual number, Old Armenian, Proto-Indo-European language, Armenian dialects*